

Könyvismertetések

EHRHARDT, UTE és JOHNEN, WILHELM: *Mindennapi hazugságaink: az igazság nem mindig a legjobb megoldás**

Budapest: Trivium Kiadó, 2013, 292 oldal

A hazug embert előbb utolérlik, mint a szanta kutyát, tartja a népszerű mondás. Erhardt és Johnen kötete azonban rávilágít arra, hogy a hazugság sok társas helyzet működését megkönnyíti. Számos ember tartja a hazugságot ördögtől való rossznak, miközben ők maguk – mint minden ember – rendszeresen hazudnak. A könyv nagy előnye, hogy egy olyan témát elemez merészen, amiről sokan nem is mernek írni. Az erőteljesen judeo-keresztény, illetve a felvilágosodás filozófiáján alapuló erkölcsök alapján azt mondani, hogy hazudni gyakran erény, sokak szemében borzalmas kijelentés. A kötetben Szent Ágostont említik meg, aki azt mondta, hogy még akkor sem szabad hazudnom, ha egy gyilkos arról kérdez, hogy hol rejtőzködik az áldozat, akit meg akar ölni. Hasonlóképp a XVIII. század végén Kant többször kifejtette, hogy hazudni minden körülmények között erkölcstelen, függetlenül a hazugság következményeitől (KANT, 1991, 30, 62–63).

Bár Bereczkei Tamás azt írja, hogy a csálókat mimikájuk, gesztikulációjuk és más jelek alapján fel tudjuk ismerni (BERECZKEI, 2009, 91, 97), mi történik akkor, ha saját magunkkal szemben csalunk? A szerzők erőteljesen tárgyalják az önbecsapás témáját is, ami szintén a hazugság egy formája. Ráadá-

ul az önbecsapás kifejezetten előnyös lehet, hiszen általa ki tudunk törölni olyan negatív emlékeket is, amelyek rányomhatnak egész életünkre bélyegüket:

Sokunknak komoly oka van arra, hogy kevésbé fájdalmasan emlékezzen nehéz múltjára. A traumatikus gyermekkori élményeket sokszor kifejezetten nehéz feldolgozni. A tagadás egy lehetséges taktika, ahogyan kezelni tudjuk ezeket. Ilyenkor elménk kitérli az átélteteket, nem veszi őket figyelembe, és kitalál egy másik múltat. Jasmin azt mesélte be magának, hogy szülei különösen gondoskodóak voltak. A valóságban rettentően elnyomták, gyakran órákra bezárták. Henry, akít rendkívül keményen kizsákmányoltak, úgy gondolta, hogy sokszor kapott szabad kezet. Manfred életvidám fickóként beszélt alkoholista apjáról, aki bírta az italt. Arról pedig, hogy ő maga mennyire szenvedett eközben, hallgatott. A gyermekkor nem egy részletét szokás szebbre színezni: A depressziós nagymamára, akinek letargiája rettenetes szenvedést okozott a környezetének, idővel visszafogott, csendes nagyként emlékszünk. Szeretett, de anorexiás nővérünkre, akinek gyakran az életéért rettegünk, úgy emlékszünk vissza, mint egy fiatal lányra, aki tudatosan étkezett, és odafigyelt az alakjára. Munkamániás apánk, akivel nagyon ritkán találkozunk,

* Fordította: Béresi Ákos

harminc év elteltével gondoskodó emberként él az emlékeinkben, aki annak ellenére is nagyon szerette a családját, hogy leginkább csak távollétével ajándékozta meg őket (EHRHARDT és JOHNEN, 2013, 265–266).

Itt azonban érdekes kérdés merül fel. Ha jobbra tudja tenni életünket emlékeink elfelejtése, vagy pozitívvá azok kozmetikázása, ez mennyiben ássa alá a pszichoanalitikus iskola azon elképzelését, hogy akkor lesz egy kezelt ember elméje egészséges, ha fel tudja dolgozni múltbéli sérelmeit, traumáit?

*

Szó esik azonban a hallgatásról is, mint a hazugság egy fontos formájáról. Sokakban fel sem merül, hogy a hallgatás a hazugság egy formája is lehet, hiszen a hallgatás paszszív cselekvés. Azonban a szerzők azt állítják, hogyha valaki számára fontos információt hallgatunk el, akkor hazudunk neki. Tétélezzük fel, hogy Béla munkát keres, és egy barátunk pont olyan munkakörre alkalmazna valakit, amire Béla alkalmas lenne. Mi találkozunk is Bélával, de elfelejtjük/elhallgatjuk előle, amit a számára ideális állásról hallottunk. Kézenfekvő, hogy hazudtunk neki, ám belátni a hazugság tényét már sokkal nehezebb.

Sőt, a szerzők odáig mennek, hogy a szerelemről, a világ legszentebb és legsérthetlenebb jelenségéről is azt állítják, hogy álarcosbál, amelyben megtévesztjük a másikat:

Ha az emberek elképzelhetőnek tartanak, hogy mások a szerelemért elrejtik valódi énjüket, nem lenne annyira kijózanító ez a felismerés.

De – mint oly gyakran – itt is igen kevésé számítunk csalásra, sőt főként itt nem. Lehet, hogy már tucatnyi alkalommal hallottuk: „Nézd meg, kivel adod össze magad...” – ennek ellenére továbbra is hiszünk abban, hogy a szeretett személy csodálatos szeme lelke legmélyét tükrözi vissza (uo. 109).

Bár kétségtelenül elismert szerző, de valószínűtlen, hogy hatott volna az írópárosra Hankiss Elemér, aki kísértetiesen hasonlóan írt a szerelemről, mint Ehrhardt és Johnen:

Oscar Wilde híres regényében, a Dorian Gray arcképében mondja Lord Henry: „Ha az ember beleszeret valakibe, akkor azzal kezdi, hogy becsapja önmagát, és kivétel nélkül mindig azzal fejezi be, hogy becsap másokat.” Sok kutató egyetért ezzel a véleménnyel. A szerelem álarcos játék, amelyben a résztvevők becsapják, áltatják magukat, és becsapják, áltatják partnerüket. Szerelmük szemének tükrében látják magukat, és ez a tükör eszményített képet mutat nekik (HANKISS, 2005, 183).

A hallgatás sem mindig arany – ha elhallgatnak előlünk valamit –, a szerelem sem szent, ráadásul az is kiderül a könyvből, hogy az állatok is *hazudnak*: ösztönösen, mint a kaméleon vagy a ragadozók, vagy tanult módon, mint a házimacska.

A kötet talán egyetlen nagyobb hiányossága, hogy a hazugságok pozitív következményei mellett nem említi meg azt, hogy aki hazudik, az fájdalmat és szenvedést, sokszor káoszt is tud okozni. Mindazonáltal könnyen érthető, informatív és merész írás. Minden saját elméje iránt érdeklődő olvasónak érdemes kézbe vennie.

Ferencz Dániel
Fil. MA

IRODALOM

- BERECZKEI T. (2009). *Az erény természete, Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség*. Budapest: Typotex.
 HANKISS E. (2005). *Az ezerarcú én: Emberlét a fogyasztói civilizációban*. Budapest: Osiris Kiadó.
 KANT, I. (1991). *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

BOROS GÁBOR és PÓLYA TIBOR (szerk.): *Szenvedély, szerelem, narráció. Filozófiai és pszichológiai tanulmányok*

Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, Világosság könyvek VI. kötet, 2014,
241 oldal

A könyv Boros Gábor közel egy évtizede folytatott, rendkívül tanulságos szakmaközi erőfeszítéseinek egy újabb eredménye. A Descartes és Spinoza érzelemelméletéből kiinduló filozófiatörténet, Boros az utóbbi évtizedben megpróbálja hazai közegben is újra felvetni a szakmaközi együttműködést, elsősorban filozófusok és pszichológusok között az érzelmek újraértelmezéséről. Fontos próbálkozás ez, amely egyszerre kísérli meg helyretenni a kognitív tudományok kissé eltorzított intellektualisztikus emberképét és azt a szakadást, amely vagy fél évszázada jellemző a hazai közegben: filozófiai fogalmi elemző és fenomenológiai attitűd egyrésztől, másrésztől pszichológiai tételtől. A 15 tanulmány izgalmasan mutatja meg ezt az új integrációs próbálkozást. Nem fogom egyenként ismertetni őket, hanem megpróbálom két szempontból, az érintett *kérdések*, illetve az érintett *diszciplínák* felől vizsgálni a tanulmányokat.

Maguk a kötet szerkesztői három nagy fejezetre osztják az anyagot. Az 1. fejezet az aktivitás–passzivitás szembeállításával az érzelem mint 'kitettség', illetve az érzelem mint 'aktivitás' problémáját állítja előtérbe. Bodor Péter határozottan érvel egy később is érintendő társas-konstrukcionista modell keretében a mellett, hogy az érzelmek mintegy felelősséget is involváló aktív állásfoglalások a személy részéről, s nem tekinthetők pusztán valamilyen 'kitettség' következményeinek.

A 2. fejezetben *A szerelem és ésszerű indokok* címen a tanulmányok a kötet vezető témáját, a szerelmet elemzik filológiailag és faktuálisan. A 3., legnagyobb fejezet pedig a narratív hozzáállást mutatja be *Érzelmek és történetek* címen. Én egy kicsit másként fogok haladni.

Az első mozzanat, amely figyelemre méltó, hogy miért éppen *a szerelem* kerül oly mértékben előtérbe a kötetben. Mi pszichológusok tudjuk, hogy a pszichológia a 20. században egészen a '60-as évekig a negatív-visztikus érzelmek világában élt. Legfontosabb témája az agresszió és a szorongás elemzése volt. Sokat fanyalogtunk ezen, ke-restük a pozitív érzelmeket, hogy azután az utóbbi három évtizedben mindenhol elöretörjön a pozitív pszichológia hulláma. Érdekes s méltánylandó módon a kötet nem is próbál beilleszkedni ebbe a pozitív pszichológiai lelkesedésbe. A lelkesedés helyett valóban egy pozitív érzelmező bejárására törekszik a szerelem tekintetében. A szerelem egyszerre kulcskérdés az érzelemelméletben az intenzitás és az individualitás miatt. Ezt járja körbe a kötet két külföldi szerzője. Ronald de Sousa, a neves érzelemfilozófus készül monográfiájának egy fejezeteként mutatja be a szerelmet mint az intenzitás mellett az *individualitás* révén is különös érzelmi állapotot. Számára a szerelem kitüntetett mivolta abban rejlik, hogy egyetlen, nem helyettesíthető konkrét emberhez kapcsolódik, s az individualitás szempontjából emberi mivoltunk egyik definiáló jegye. Eva Laquieze-Waniek ehhez kapcsolódó dolgozata viszont éppen azt mutatja meg, hogy a pszichológiában oly központi szerepet játszó indulatátvitel (transzferencia) problémájában a szerelem individualitása szűnik meg. Az indulatátvitel terápiás helyzetben nagy szerepet játszó elemzése éppen az egyéni történetet és a konkrét személyhez kapcsolódást akarja visszaállítani, miközben a páciens állandóan másokra akarja átvinni a valahonnan származó intenzív érzelmeit.

Ruzsa Ferenc azt mutatja meg, miként a kötet számos tanulmányában idézett Oatley

és Jenkins is kiemelik, hogy illúzió azt hinni, hogy a szerelem csak valahol a mi trubadúrkultúránkban keletkezett, és félreértelmezése az európai szellemi hagyománynak. Nem így van, hiszen például az Ind kultúrában is központi szerepet játszik. Nagyon szép szövegeken keresztül láthatjuk, hogy a szerelem égető ereje és a szerelem különleges kapcsolata az erotikával milyen nagy szerepet játszik ebben a látszólag személytelen kultúrában. A szerelem mindannyiunk definiáló jegye – mondhatnánk. Ebből a szempontból érdekes, hogy a kötet szerelemmel foglalkozó tanulmányaiból hiányzik két szerző a pszichológusolvasó számára. Az egyik természetesen Robert Sternberg, aki igen sokat tett háromdimenziós szerelemelméletével, az intimitás, az elkötelezettség és a szenvedély pólusainak összekapcsolásával annak érdekében, hogy megértsük, hogy a pozitív, affiliatív érzelmi viszonyok és kötődési rendszerek keretében miért és miben van oly fontos szerepe éppen a szerelemnek. A másik hiányzó szerző Paul Ricoeur. Nem annyira, mint a szerelem taglalója, hanem, mint olyasvalaki, aki az ebben a kötetben is oly nagy szerepet játszó narratív perspektívák felvételével olyan sokat tesz azért, hogy megértsük, az ember különleges vonása az elbeszél és az elbeszélésből másokra vetítve megjelenített identitás. Hogyan alakul ki testi egyediségünk mellett az a különleges társas egyediségünk, mely az Én-elbeszélésekhez tapad. Ricoeur személyiség fogalma és identitás fogalma mint a fenomenológikus filozófia és a pszichológia érintkezési felülete hiányzik az olvasó számára.

Test és lélek viszonya természetesen minden érzelmi megfontolás számára központi jelentőségű, így e kötetben is vezető probléma lesz. Boros Gábor kiváló Descartes-tanulmánya egy tévedésből indul ki: a pszichológusok világában is oly nagy szerepet játszó Antonio Damasio *Descartes tévedése* c. munkájának tévedéseire mutat rá. Arra a tévedésre, amely filológiailag félrevezetően állítja be Descartes-ot, mint olyan szerzőt, aki számára a testetlen lelki világ lenne egyedül vonzó és fontos. Boros bemutatá-

sában Descartes mind levelezésének, mind *A lélek szenvedélyeinek* részletes elemzése alapján olyan szerzőként jelenik meg, aki az érzelmek elemzésében a pszichoszomatikus interakció álláspontján áll. Ez az alternatív Descartes-olvasat sokat hozzátesz ahhoz, hogy helyesen lássuk Descartes jelentőségét a mai pszichológiai érzelemelméletek szempontjából is. Természetesen a pszichológusok számára Damasio nemcsak azért fontos, mert valami félrevezetőt mond Descartes-ról, hanem főként azért, mert különleges szomatikus marker hipotézise beleilleszkedik azokba a felfogásokba, amelyek az érzelmeket megkonstruált mozzanatoknak tartják, ahol az ember legmagasabbnak tartott, például tervezési műveletei kapcsolódnak a saját testi reakció értelmezéséhez. Ez a testi típusú megkonstruáltság mozzanat hiányzik a kötet társas-konstrukcionista megközelítést szorgalmazó számos tanulmányából. Bodor Péter igen határozottan kiáll a mellett, hogy a különböző testi modellek, még a Schachter–Singer-féle, ún. interakciós modell is alulreprezentálják az érzelmek megkonstruált jellegét. Az érzelmek társas konstrukciója Bodor számára egyben, mint láttuk, egy aktív emberkép előtérbe állítása is. Van azonban egy mozzanat, ami hiányzik Bodor konstrukcionista felfogásából. A konstrukcionista állást kellene foglalniuk abban, hogy hogyan is vélekednek az érzelmet interpretáló mai ún. megtestesültségi (*embodiment*) felfogásokról. Ezek a felfogások, úgy képzelik, hogy az érzelem egy metaforikusan, a saját magunk számára értelmezett testképnek – gondoljunk csak Gordon Lakoff vagy Kövecses Zoltán munkáira – az állandó rávetítése a világ eseményeire. Amikor úgy gondolkodom, hogy érzelmeim egy fazékba bezárt gőzként rotyognak, ezért úgy képzelem el, hogy felforrok a dühtől, akkor a sajátos testi metafora válik egy konstruált társas metafora alapjává. Nem azt mondom, hogy számomra ezek az elképzelések vonzóak. Csak éppen a tisztán konstrukcionista felfogások valahogy meg kellene, hogy küzdjenek ezekkel. Varga Katalin a másik oldalát mutatja meg a testiségnek. Ő nem általában

bírálja az érzelmek testiségelméleteit, hanem egy konkrét mozzanat, az oxytocin sorsán keresztül mutatja be a modern testi alapú érzelmekutatás buktatóit és irányzatait. Az oxytocin, ez az 1955-ben leírt és leírója számára Nobel-díjat eredményező hormon, kezdetben a méhösszehúzódságáért és a tejelválasztásáért lesz felelős. Majd a szexuális örömrzésért, majd mindenféle ellazulásért, később a neuro-ökonómiai kísérletekben és spekulációkban a bizalomért is. Varga, miközben a nőgyógyászati alkalmazásokkal kapcsolatban is nagyon kritikus, világosan rámutat arra, hogy itt a központi és perifériás oxytocinhatások sokszor indokolatlan összemosása folyik. Látjuk, hogy az oxytocinnak milyen különleges jelentősége van az emberi kapcsolatokban, ezt mutatják például a fajközi összehasonlítások is, nem szabad könnyű analógiákat keresnünk. A testiség új elméletei éppen arra kellene, hogy törekedjenek, hogy a saját test megjelenítése, a testtel kapcsolatos hormonális hatások és a központi idegrendszer hormonális hatásainak világos viszonyát tisztázzák.

A kötetben számos filozófiai dolgozat járja körül azt a kérdést, hogy milyen tulajdonítási viszonyok is vannak az érzelmek világában. Olaj Csaba, Husserl, Heidegger és Dilthey munkáiban követi azt az örökséget, amely Brentanótól kezdve küzd azzal a problémával, hogy van-e érzelmi intencionalitás. Ullmann Tamás pedig azt a Freud-filológiából is jól ismert problémát elemzi, hogy lehet-e utalási viszony nem tudatos érzelmek tekintetében? Tudnak-e személy számára is titokban utalni érzelmeink valami másra? Weiss János érdekes módon mutatja be újra Riesman aktualitását. A „magányos tömeg” koncepciója, amely számunkra a '60-as években mint a konformizmus és a kreativitás szembeállítása jelent meg, ahogy azt a diákmozgalmak is gondolták. Mára ez úgy jelenik meg, mint annak a dilemmának a képviselője, hogy hogyan tud az ember büszke individuum lenni aközben, hogy nem válik teljesen csoportkonformistává. Büszkeség és konformizmus dilemmája és feszültsége kétségtelenül a mai társadalomnak is visszatérő problémája.

A filozófiai dolgozatok sokkal finomabban mutatják be azt a filozófiai hagyományt, amely a pszichológusok számára többnyire csak Sartre érzelmekönyve nyomán jelenik meg. Ezekben is, miként a kötet egészében, fájóan hiányzó egy név, Kurt Lewiné. A konstrukcionista felfogások, de a fenomenológiai értelmezések is nagyon sokat tesznek azért, hogy a kontextus újraértelmezését állítsák előtérbe az érzelmek megértésében. Ebben a folyamatban azonban már az alaklélektanos, fenomenológiai ihletésű emócióértelmezésben, például Sartre ihletésénél is, de még a kontextuális testi érzelmelfogások, Schachter és Singer munkáinak inspirációjában is, Kurt Lewinnek kitüntetett jelentősége volt. Lewin nemcsak egy történeti tényező itt, hanem valójában minden érzelmi kontextualizmus kiindulópontja.

A *narratív felfogás* központi szerepet játszik a mai érzelmértelmezésben, mint számos társas konstrukcionista felfogásban általában is. A kötetben is nemcsak a címben, hanem az egész hozzáállásban kivételes szerepe van ennek. Sajó Sándor mutatja meg, hogy a narrativitás a filozófiai érzelmelméleteknek is kitüntetett mozzanata. Három pszichológiai munka empirikusan is megközelíti ezt a problémát. Pólya Tibor, a nemrég elhunyt László János narratív pszichológiai iskolájának eredményeit összegzi abból a szempontból, hogy a történetekben észlelt érzelmi dinamika és az elbeszélői perspektívából elmondott érzelmi dinamika hogyan jelenik meg a történetek idői szerveződésében, illetve átszerveződésében. Papp-Zipernovszky Orsolya, Bálint Katalin és Kovács András Bálint munkája pedig jól szerkesztett és narratív szempontból dekonstruált rövidfilmek értelmezése közben mutatja ki a narratív filmértelmezés és az érzelmi dinamika kapcsolatát. Nagyon izgalmasan a filmnézőktől menetközbeni diktafonfelvételeket kértek reakcióikra, s ezeket értelmezték különböző kategóriák szerint. Mindebből az derült ki, hogy filmértelmezés közben az érzelmi azonosulás és az érzelmi belevetés egyszerre jelenik meg mint emócionalitás és mint a film szerkezetével való logikai megküzdés. Berán Eszter

és Unoka Zsolt munkája pszichoterápiás folyamatokat elemez a narratív perspektíva szempontjából. Annak az avantgárd pszichoanalízis-értelmezésnek a képviselői ők, amely szerint a gyógyulás valójában egy új elbeszélő perspektíva felvétele a klienst, a személyt befolyásoló életeseményekre. Finom elemzésekkel azt mutatják meg, ami magának a terápiás folyamatnak a szempontjából közhelynek tűnik, nyelvi jegyeiben azonban nem közhely. Egyszerre van szükség érzelmi involváltságra a terápia si-

keressége érdekében. Ha ez nincs, nincs érzelmi involváltság, nem halad előre a terápiás folyamat. Ugyanakkor a túl intenzív érzelmek, akadályozzák a terápiás haladást.

Összefoglalva, a kötet figyelemre méltó próbálkozás arra, hogy egymáshoz közelítse a pszichológiai és az elsősorban fenomenológus filozófus érzelmértelmezőket, és sokat tett azért, hogy a pozitív érzelmek kutatása egy pozitív interdiszciplináris keretet is kialakítson idehaza.

Pléh Csaba
CEU, Budapest

SÁNDOR KLÁRA: *Határtalan nyelv*

Budapest: Szak Kiadó, 2015, 488 oldal

A magyar szociolingvisztika egyik vezető szereplőjének könyve kiváló összefoglalás a nyelv egy különleges értelmezéséről. A „különleges értelmezés” lényege szerint a nyelv alapvetően nemcsak a társas érintkezés eszköze, hanem szerkezetében és működésében is a társas és társadalmi szempontból kiindulva érthető meg. Ehhez járul egy olyan attitűd is, amelyet a cím is jelez. Sándor Klára értelmezésében a határtalan egyrészt egy társas nyelvészeti, vagy, ahogy mások mondani szokták, szociolingvisztikai attitűdöt jelent, amely szerint a nyelveknek és a nyelvi változatoknak nincsenek éles határai. Nincsenek éles határok például az egyes nyelvjárások vagy az egyes regiszterek között, de a nyelvhatárokon sem, gondoljunk akár csak a szlovák–lengyel nyelvhatárra, a nyelvek között sem. A nyelv maga egy körvonalazatlan – itt Szathmáry Eörs kifejezését használom a nyelvi lokalizációra –, amőbaszerűen működő szerkezet. Határtalan a nyelv abban az értelemben is, hogy az emberek érintkezése során az emberek kö-

zött nagyon sok átlépés van a látszólag éles határokokban. Másrészt határtalan a nyelv abban a „mentális reprezentációs” értelemben is (azért teszem ezt idézőjelbe, mert Sándor Klára nem nagyon szereti a reprezentációs szóhasználatot), hogy a nyelv megvalósító rendszere a fejünkön belül hálózatos rendszert követ. Sándor Klára, részben hasonlítva egyébként Paul Smolenskyhez vagy Andy Clarkhoz, a nyelv szociális értelmezéseiben feltételezett határnélküliséget egy konneccionista, párhuzamos hálózatelvé felfogással értelmezi. A nyelvben sosincsnek éles határok, hanem általában életlen halmazok vannak, vagy prototípusok érvényesülnek. A pszichológus – de akár Smolensky – szempontjából itt tetten érhető egy hiányzó mozzanat. Mi is úgy gondoljuk, hogy a prototipikus szerveződés az észleléstől a szemantikáig áthatja az emberi kategorizációt. Ugyanakkor az ember különlegessége, amely mentálisan a metakognitív műveleteiből, szociálisan pedig a koordinációs igényből fakad. Mi állandóan létrehozunk

éles határú kategóriákat is. Ezeknek az éles határú kategóriáknak is vannak jobb és rosszabb példái. Hogy Johnson Laird híres példáját vegyük: a 24 páros szám, miként az 1372 is, de azért a 24 'jobb' páros. Ezt a másodlagos igényt az éles kategorizációkra Sándor Klára, mint oly sok más prototípussal érvelő reprezentáció is, kifelejtí az emberi megismerésből.

Sándor Klárának természetesen vannak hősei és vannak kitüntetett helyei. A hősei közül a legjellegzetesebb magyar kutató Kontra Miklós, aki sokat tett a magyar nyelvállapot feltárásáért mind az országszerte felfogott Magyarországon, mind pedig azért, hogy megértsük a környező országokban beszélt magyar nyelvi változatok helyzetét. Egy másik hős ugyancsak a magyar nyelvhez köthetően Gál Zsuzsa, aki a nemzetközi irodalomban is egyedülálló úttörőként írta le a nyelvváltás meghatározóit a burgenlandi magyarság körében. Hogyan vált színtereket a magyar nyelv és hogyan szűkül be, hogyan függ ez össze a gazdasági körülményekkel az Ausztriába került közösségben. Nemzetközi hősei közül a vezető teoretikus Uriel Weinreich, aki a nyelvi kontaktusok elemzésével és elméletével annak a liberális attitűdnek a képviselője a nyelv társadalmi megértésében, ahol a nyelvet mindig használataiból bontjuk ki; nincs eleve meglévő értéke vagy értéktelensége a változatoknak. A pszichológusok számára ismerősebb követője William Labov, aki a nyelv társadalmilag tagolt és ugyanakkor helyzetileg érzékeny leírásában máig mintaadó kutató és elméletalkotó. Úttörő abban az értelemben, hogy ő dolgozta ki azokat a provokáló, részt vevő megfigyelőmódszereket, amelyeket a modern technológia megjelenése előtt képesek voltak feltárni a valós nyelvi változatokat. Magyarítom a példát: a *-ba, -ban* váltakozás meghatározóit fel lehet tárni olyan helyzetekben, ahol az adatközlő egy naív áruházi alkalmazott vagy biztonsági őr lesz, akit a beépített ember a következő kérdéssel közelít meg. *Hol van a Gyermekosztály? Vagy: Hová kell menni gyerekcipőért?* A válaszok pedig: *A másik épületbe.* Vagy: *A másik épületben.* Labov sokat tett azért is,

hogy a nyelvi változatok részletes leírása New Yorkban vagy például egy Boston melletti *Martha's Vineyard*-szigeten összekapcsolja a pragmatikus használati szabályokkal, a társalgás és a történetbe illesztés elveinek megismerésével, s feltárja azt is, hogy milyen rejtett társalgási szabályszerűségek irányítják beszélgetéseinket. Sándor Klára másik nemzetközi hőse Peter Trudgill, aki a beszélés néprajza és a rendszeres leíró szociolingvisztika egymáshoz illesztésében vált kiemelkedő szereplővé. Sándor Klára jellegzetes terepe a magyar közegben a csángó nyelvhasználat kérdése. Sándor Klára igen részletesen bemutatja a csángóság többféle vándorlási és nyelvi eredetét, s azt a drámát, ahogyan a magyar nyelv ellen fokozatosan küzdeni kezd megdöbbentő módon az elrománosodott katolikus egyház. Egy másik jellegzetes terep a kreol-pidgin nyelvek vizsgálata. Sándor Klára részleteiben megmutatja, hogy a számos naivitás, amely ezeket a nyelvi változatokat egyszerűen valamilyen eltorzított forrásnyelvnek tartja, nem tartható elképzelés, s ehelyett sokkal részletesebben kell vizsgálnunk őket, nem csak egy kontinuumként. Az evolúciós gondolatot a nyelvre értelmezve Sándor Klára igen fontosnak tartja, részletesen taglalja azonban azt is, hogy a rendszeren belüli evolúció milyen kitüntetett, izgalmas kérdése a nyelvi változás és a nyelv társadalmi élete. Kis gondot jelent az, hogy Saussure elleni nagy lendületében igen keveset beszél a rendszerről és a rendszer változásáról. Annak értelmezése is hiányzik a könyvből, hogy mit eredményez az új technológia a nyelv társadalmi beágyazásának megértésében. Az új technológiák egyrészt kínálják a tengernyi új adatot arról, hogy hogyan is él a nyelv. Furcsa új korrelációkat tesznek lehetővé, külső és belső nyelvi reprezentáció összevetésében. Az új technológiák teszik például lehetővé, hogy standard szövegek összehasonlításával olyan ökonómákat tárjunk fel, mint az, hogy a szóhossz és a szókincs mérete egy-egy nyelvi közösségben meglehetősen érdekes negatív korrelációt mutat Nettel adatai szerint. Minél nagyobb a morfológia, annál szegényesebb

az alapszókinccs, másrészt minél gazdagabb az alapszókinccs és minél szegényesebb az alaktan, annál többen beszélnek a nyelvet. Ez a furcsa korreláció eredményezi azt, hogy a nagy birodalmi nyelvek, gondoljunk csak az angolra és a kínaira, rendkívül szegényes klasszikus értelemben vett alaktani nyelvtannal rendelkeznek, hiszen a birodalmi nyelveknek sok másodiknyelv-tanulójuk lesz felnőtt korban is, amikor nehéz már az alaktan részleteit elsajátítani, megbirkózni az önkényes morfológiával.

Sokat foglalkozik a könyv nyelv és politika viszonyával. Igen ironikusan és szépen bemutatja, hogy stilisztikai tanácsadásban hogyan lesznek a nyelvészek spin doktorokká, s hogyan vezet ez néha a sokszor általuk kialakított politikus hiteltelenségéhez, éppen azért, mert túl csavarossá vált a retorikájuk. Sándor Klára pozitívan kezeli azt a kritikai diskurzus elemzést, amelynek jellegzetes képviselői az ő számára Bourdieu és Foucault. Ez a hozzáállás a nyelvi hatalom és a politikai hatalom közötti viszonyokat próbálja feltárni. Az az igazság, hogy azóta, a guruk elhunytával ez az irány is hitellessé vált. Sokan értelmezik úgy, például a szociológiában, hogy a Bourdieu által hirdetett elitellenesség és a szimbolikus tőke állandó hangsúlyozása valójában a saját elit szerep fenntartásának volt eszköze.

A könyv kritikusan ismerteti a nyelvi standardizációt és a nyelvi tervezés egész problémáját. Igen izgalmasan veti fel azt, hogy miért ingadozik különböző korszakokban a nyelvörkődés és a nyelvvesztés vagy a nyelvromlás körüli aggodalom. Nehéz választ adnunk arra, hogy a mai magyar társadalomban miért vált ez annyira kitüntetetté. Önmagában arra utalni, hogy a globalizáció vagy a globalizációtól való félelem indokolja ezt – nem elég. Sándor Klára itt nem válaszokat ad, hanem világosan exponálja, hogy itt valódi és megmagyarázandó tudományos kérdésekről van szó. Ugyanakkor a standardizáció és nyelv és politika viszonyának kérdése szorosan kapcsolódik a nyelvi emberi jogokhoz is. Sándor Klára kiáll amellett, hogy az emberi jogok egy különleges fajtája az anyanyelvhez

való jog, illetve az ahhoz való jog, hogy a kétnyelvűségi helyzetekben ne kivonó, az egyik nyelvet, a kisebbségi nyelvet elnyomó, hanem additív legyen a társadalmi stratégia. Hozzátehetjük ehhez, hogy mi, pszichológusok tudjuk számos kutatásból, például Kovács Ágnes Erdélyben meg Olaszországban végzett kutatásaiból, hogy a kétnyelvűség már igen kicsi gyerekkortól számos intellektuális előnnyel is jár. Egyszerűen a szempontok, a partnerek szempontjának állandó figyelemmel kíséréssel felgyorsítja és kifinomultabbá teszi azt az egyetemes emberi vonást, hogy mindig a másiknak való gondolat és szándék tulajdonításon keresztül gondolkodunk a társas helyzetekről.

A magyar nyelvművelés stratégiáit elemezve Sándor Klára ironikusan mutat rá, hogy olyan rejtett elvek, mint az egyértelműségre törekvés, igen félrevezetőek, s mindig csak lokális maximumra tudnak törekedni. A kétértelműség kiirtása igencsak naiv igény. Tulajdonképpen az ehhez kapcsolódó stigmatizációs tényező, a stigmatizációs mozzanatok továbbadása s ennek a nyelvi központosítással való kapcsolata igen fontos liberalizáló üzenetei a könyvnek.

Hová is vezet mindez? Olyan felfogáshoz a nyelvről, ahol a nyelvet csakis társas közegében lehet és érdemes értelmeznünk. Ez fontos új szemlélet. Ugyanakkor egy kis hiányérzetemet is kifejtetem. Sándor Klára alaposan áttekinti a fentiekre vonatkozó tényanyagot mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban. Azzal azonban kevéssé, illetve csak a jelszavak szintjén foglalkozik, hogy a nyelv hogyan eszköze a közvetlen társasságnak, mi a társas szempont viszonya a nyelvtani szerveződéssel. A pszichológusok számára olyan központi kérdések, hogy mi a nyelv és tudatelmélet, a másoknak való gondolattulajdonítás kapcsolata, s ezzel a nyelv átfogó kulturális szerepe, kimaradnak a könyvből. Kimaradnak ugyanúgy, mint ahogy az a probléma is, hogy a nyelvtani kategóriák és a nyelvtani kategorizáció hogyan kapcsolódnak az emberi társas cselekvés szerveződési viszonyaihoz. A Sándor Klára által is fontosnak tartott Michael Tomasello elméletei például,

azt a még 19–20. század fordulóján, majd az 1970-es évekre jellemző grammatikai lelkesedésre visszavezethető felfogást újítják majd meg, amely szerint a nyelvtan kategóriái a társas cselekvés kategóriájából erednek. Arról van itt szó, hogy az olyan kategóriák, mint az alany, a tárgy vagy a dativus

visszavezethetőek a cselekvésszerveződés kategóriáira, ahol megkülönböztetünk ágenst, fogadót és a cselekvés célját. A nyelvtan ebben a felfogásban is a társas viselkedés mikrokozmoszából emelkedne ki. Ennek beillesztése a társas nyelvészetbe fontos újabb interdiszciplináris feladat.

Pléh Csaba
CEU, Budapest

WANSINK, BRIAN: *Mindless eating. Why we eat more than we think*
New York: Hay House, 2010, 277 oldal

A könyv szerzőjét az évés Sherlock Holmes-ának nevezik hazájában, az Egyesült Államokban. Nem véletlenül, bár az utóbbi bő 10 évben számos kihívója akadt. Az ezredforduló környékén hat évéslélektani könyvet adtak ki, Wansink – először 2006-ban közzét – művével együtt (CAPALDI, 1996; FORGÁCS, 2004; LOGUE, 1985; OGDEN, 2003; SMITH, 2002). Ekkorra ért meg az a szakmai érdeklődés, ami nem csupán az évés patológiájára (zavaraira és az elhízásra) vonatkozik, hanem a táplálkozást olyan mindennapi tevékenységnek tekinti, amely bármiféle zavar nélkül is megérdemli a pszichológiai érdeklődést. 1981-ben indult az *Appetite* c. szakfolyóirat, amely mindenféle szakmából maga köré vonzotta azokat a kutatókat, akik a táplálkozás valamely lélektani vonatkozásával foglalkoznak. A havi folyóiratot az Elsevier kiadó adja ki, impaktfaktora 2014-ben: 2,541 volt. Az ezredfordulóra az évés számos szempontból a figyelem központjába került: Magyarországon 5–700 féle szakácskönyv kapható párhuzamosan és folyamatosan, amit több mint 1200 fogyókúra-hirdetés ellensúlyoz, a háttérben megannyi vállalkozással. A legnépszerűbb hazai közösségi oldal a Norbi Update márkanévű táplálkozási rendszer.

Az Orbán Viktor miniszterelnök iránt érdeklődők száma harmada az említett közösségi oldalnak. A 150 legtehetősebb hazai személy listáján szerepel egy híresség, aki fogyókúra módszerek és ételek kínálásából gazdagodott meg. Az évés manapság gravitálja a mentális zavarokat. A pszichológia területén – 2014 tavaszáig – 16 megvédett PhD-disszertáció jelzi az evészavarok iránti érdeklődés élénkülését hazánkban.

Az évés lélektana első bontakozása a második világháborúhoz köthető. Az USA-ban is szükséges volt felkészülni az esetleges élelmezési problémákra. A hadsereg táplálását óceánokon átívelve kellett megoldani. A háború elhúzódása esetén, a fehérjeforrások apadásával, a lakosság hiányos tápláltsága reális veszéllyel fenyegetett. A populáció testi jólléte fontos nemzetvédelmi szempont volt. Hadiipari és kormányzati kihívást jelentett a sorkatonák és a lakosság fogyasztásának gazdagítása olyan tápanyag-, fehérje- és energiadús potenciális élelmiszerekkel (szív, vese, velő, nyelv, gyomor, láb, fül), amiket addig nem tekintettek ételnek. A korai évéslélektani kutatások lényege, miképpen lehet a táplálkozási szokásokat hosszú távon és tömegesen módosítani? A Védelmi Minisztérium (Department of

Defense) felkérte a kor legnevesebb viselkedéskutatóit (például Margaret Meadet, Kurt Lewint és másokat) a probléma kezelésére. A szakértők között pszichológus, antropológus, szociológus, élelmiszertudós, orvos, dietetikus és közgazdász egyaránt volt.

Mivel az előrejelzésekhez képest négy évvel korábban ért véget a háború, a több mint 200 elkészült tanulmányt és javaslatot nem vezették be. Tekintettel a kutatások hatásait jellegére, illetve a publikálás hiányára, a felhalmozott hatalmas ismeret parkolópályára került. Ráadásul a tanulmányok egy jelentős része el is veszett. Az 1996. október 2-án hozott törvény tette nyilvánossá a fennmaradt dokumentumokat. Habár a táplálkozástudomány ma már egészen más jellegű kihívásokkal szembesül, a korai eredmények a mai napig megfontolandók a klinikusok és az élelmiszermarketingesek számára (WANSINK, 2002).

Lewin evéslelektani kutatásának számos – nem a táplálkozást érintő – folyománya lett. Ez képezte számos kognitív pszichológiai alapvetés (például Festinger kognitív diszsonancia elméletének, valamint Brehm reaktancia elméletének is) egyik leglényegibb alapját (Brehm doktori témavezetője Festinger volt). A túlságosan direkt meggyőzés (például egy előadás) sértheti a döntési autonómiát, ezért a vártal ellentétes eredménnyel járhat. A megfigyelés nagyban hozzájárult az olyan alternatív oktatásmód fejlődéséhez, mint a t-csoport. Maga az attribúciókutatás is a korai gasztropszichológiai érdeklődésben gyökerezik: „Miért esznek meg, és miért utasítanak el egy ételt?” Egy másik Lewin-tanítvány, az erdélyi zsidó származású Stanley Schachter is folytatta a korai evépszichológiai kutatásokat, azonban az ő kérdése már – a megváltozott tápláltsági viszonyokra – az elhízásra vonatkozott a '70-es évek elején (SCHACHTER, 1971, SCHACHTER és RODIN, 1974).

Wansink Stanfórdban szerzett doktori fokozatot (1990), és a Cornell Egyetemen dolgozik, amely két egyetemen Lewin maga is megfordult amerikai emigrációja legelején, 1932–33-ban. Érthető, hogy Kurt Lewin kísérleti pszichológiai hagyományainak leg-

javát követi, még akkor is, ha ebben a könyvében nem hivatkozik Lewinre. Sajnálattal kell megjegyezni, hogy általában a gasztropszichológiai kutatásokban elvélve hivatkoznak ma már Lewinre. Pedig Lewin munkássága – mind tartalmilag, mind módszertanilag – sok szempontból meghaladja a mai kutatásokat (LEWIN, 1972). Az evéslelektani vizsgálatoknak két (lewin) hagyománya van: kérdőíves (prediszpozíciót kutató) és kísérletes (kontextuális tényezőket feltáró). A hazai törekvések – követve az európai trendeket – szinte kivétel nélkül kérdőíves módszereket alkalmaznak, kísérleteket nem. Údító kivételt képez GEIGER Ágota (1978), a tápláltság pszichikus összefüggéseire vonatkozó kísérlete. Wansink azzal lóg ki a módszertani szűrkegéből, hogy visszatér az eredeti gyökerekhez, a lewini kísérletekhez, ráadásul ezt irigyelhető szellemességgel és kreativitással teszi. Wansink kísérletei Lewinétől a kérdésfelvetésben térnek el: Lewin az iránt érdeklődik, miképpen lehetne rávenni a sorkatonákat arra, hogy szélesítsék evési preferenciájukat? Ez a kérdésfelvetés az evésszabályozás minőségi tengelyére vonatkozik, míg Wansink döntően a mennyiségi vonatkozásokat járja körül: Miért eszik az ember többet, mint amennyit gondol, és ami egészséges lenne? További különbség, hogy Wansink kizárólag a külső (kontextuális) tényezőket vizsgálja, míg Lewin mezőelmélete ennél komplexebb, a külső-belső tényezők dinamikus összjátékát hangsúlyozza. Ebben a tekintetben Wansink is visszalépés Lewinhez képest, és az alapvető attribúciós tévedések számát szaporítja. Kárpótlásul az evés szituációs tényezőit briliáns alaposággal járja körbe. Hasonló visszalépésként értékelhetők a klinikai kérdőíves kutatási módszerek, mivel ezek döntően a prediszpozíciós tényezőket képesek feltárni, a kontextuálisakat nem.

Wansink ebben a könyvében meg sem említi Lewint, ellenben Vance Packard *The hidden persuaders* c. művét nemcsak kiemeli, mint szellemi elődöt és inspirálót, hanem a 4. fejezet címe egyenesen utal erre a műre (magyarul Göncz Árpád fordításában a *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában* c.

könyv egy fejezetében olvashatók részletek Packard művéből). PACKARD (1971) a marketing területén dolgozó pszichoanalitikusok tevékenységét mutatja be ebben a művében. Wansink, a pszichoanalitikusokra egyáltalán nem jellemző módon, kísérlettel igyekszik feltárni a nem tudatosodott, ún. „mindless” impulzusokat. A szerző a szubliminális jelzót nem alkalmazza, mégis olyan viselkedésformáló külső ingereket azonosít, amelyek nem tudatosodnak. A Wansink által elemzett ingerek nem a kis intenzitás vagy a rövid expozíciós idő, hanem az étkező ember tudatállapota miatt maradnak külsőb alatt. Wansink egyáltalán nem említi James Vicaryt, holott Vicary eredeti állítása szerint, az evés-ivás mennyiségét volt képes szubliminális ingerekkel növelni.

Wansink abból a nyilvánvaló megfigyelésből építkezik, hogy az elhízás hosszú folyamat. Nem úgy történik, hogy „a személy este aludni tér soványan, majd reggel arrariad, hogy túltáplált”. Az elhízás naponta néhány 100 kalória többletfelvétellel alakul ki. Ez az a mennyiség, aminek sem a hiánya, sem pedig a többlete még nem észlelhető. Ezért nem okoz túltelítettséget, sem éhséget. Napi 100 kalória többlet fél év alatt 3 kg túlsúlyt eredményez. Ezt a kalóriatöbbletet keresi Wansink a környezetben. Kétfeltesztet csütörtökönként végeznek 1-1 kísérletet a Food and Brand Lab-ban, mely tetszés szerint alakítható menzává, luxusétteremmé vagy egy család étkezőjévé.

Evolúciós, szociálpszichológiai, személyiség-lélektani vagy kulturális dimenziója nincs a kutatásainak, bár ezeket a tényezőket elemzik más gasztropszichológusok. Wansink szelektíven hivatkozik a kortárs gasztropszichológiai törekvésekre. Ez egyrészt abból fakad, hogy a szerző a marketingszakmából közeledett a klinikai pszichológia felé. Ez a magyarázata annak is, hogy sem a hazai, sem az európai evészavar-kutató műhelyek nem figyeltek fel Wansink munkásságára. A klinikumban etikátlan lenne a humán kísérletezés, ezért alkalmazzák elsősorban a kérdőíves tünetexploráló technikákat. Ezek azonban legfeljebb a predispozíciós tényezőket képesek feltárni. A kon-

textuális tényezők megismerésére sokkal alkalmasabb a környezeti elemeket manipuláló kísérleti technika. Márpedig az evésmagatartást a környezeti ingerek széles skálája képes kiváltani. Elég csak Pavlov törekvéseire utalni. A hazai szakirodalomban az evészavarok pszichoterápiás vonatkozásában merül fel a környezeti tényezők szerepe (TÚRY, DÜLL, WILDMANN és LÁSZLÓ, 2006). A megközelítés az evészavaros beteg környezeti viszonyainak interperszonális rétegeire fókuszál, míg Wansink az étel-ember környezeti viszonyait elemzi, de – az elhízásnál – egyáltalán nem foglalkozik az evészavaraival, míg a hazai munkacsoport megközelítésében az étel nem jelenik meg.

Wansink kilóg a gasztropszichológia főáramából, mivel az evés környezeti meghatározói közül döntően általános lélektani jelenségekre fókuszál, ezen belül is a percepció illúziók szerepét kutatja a táplálkozás mennyiségére vonatkozóan.

A Titchener-féle méret-kontraszt illúzió értelmében a referenciapontok befolyásolják a céltárgy méretének megítélését. Kevesebbnek tűnik ugyanaz az étel egy 30 cm-es átmérőjű tányérban, mint egy 20 cm-esben. Következésképpen, a nagyobb tányérba automatikusan több ételt szednek, és többet is esznek belőle. Az optikai illúzió gyakorlati felhasználása során az anorexiások számára nagyobb tányért, míg a fogyókúrázóknak kisebbet adnak. Edward B. Titchener a Cornell Egyetem professzora volt, akár Kurt Lewin, később Brian Wansink.

Wansink a civilizációtörténet leggyakrabban ábrázolt evészajelenetét, az utolsó vacsorát megörökítő festményeket elemezte. Összehasonlította a fej, a tál, illetve az étel méretének arányait. Az utóbbi kétezer évben a tányér és az étel mérete folyamatosan nőtt.

A csomagolás mérete. Közepes vagy nagy zacskós pattogatott kukoricát adtak a mozinézőknek (mindkettő több volt, mint amit meg tudtak volna enni). A nagyobb csomagból átlagosan 173 kalóriával fogyasztottak többet. Az eredmény nem függött a várostól, a vetített film jellegétől, az étel ízétől vagy a kísérleti személyek éhességének mértékétől. Egyedül az ételes doboz mérete

számított. A csomagolás mérete tehát befolyásolja az evés mennyiségét. Wansink egyik legpraktikusabb újítása az ún. 100 kalóriás csomagolás, ami a nyugati világ élelmiszerpiacán igen divatosná vált.

Amennyiben egy személy úgy észleli, hogy kisebb adagot kapott a szokásosnál, akkor éhesnek érzi magát. Míg teltségérzete van, amennyiben azt hiszi, hogy többet fogyasztott. A hipotézist a legkülönbözőbb ételek esetén igazolták. Az eperturmixot minél hosszabb ideig turmixolták, annál több levegő keveredett bele. A félpoharas turmix idővel az egész poharat beterítette. Bizonyos személyek fél adag, míg mások felfújó fél adag turmixot kaptak fél órával az ebéd előtt. Mindkét adag pontosan ugyanannyi kalóriát tartalmazott, csak az optikai méret tekintetében különböztek. Azok a diákok, akik egész pohár turmixot kaptak, 12%-kal kevesebbet ettek az ebédből. A tétel szerint nem a kalóriatartalom, hanem az étel méretének látványa laktat. Wansink nem törődik sem személyiség-, sem kulturális különbségekkel. Márpedig a Kárpát-medencében igenis igénylik az energiasűrűséget a fogyasztók. Nem laknak jól a zöldségekkel és gyümölcsökkel. A kísérletet indokolt lenne hazai viszonyok között megismételni.

Az étel hozzáférhetősége. Adminisztrátorokkal végzett kísérlet során harminc darab süteményt tettek az alanyok közelébe. Kilenc darab sütemény fogyott, amikor a süteményt a dolgozó asztalára helyezték, de csak négy darab, ha két lépés távolságra rakták. Kevesebb, mint feleannyi étel fogyott, amikor egészen csekély fáradtságot igényelt az evés. Az öt darab sütemény napi 125 extrakalóriát jelent, ami egy hónap távlatában fél kilogramm súlynövekedést eredményez. A hízásra hajlamos személyek érzékenyebbek külső alimentális kulcsingerekre, mint a belső fiziológiai éhségi és jóllakottsági jelekre. Ez a mezőfüggő észlelés vezet az externális evésre. Az óra manipulálásával az éhségérzet kiváltható, illetve elodázható (SCHACHTER és GROSS, 1968). Az externális evő nem akkor fejezi be az étkezést, amikor jóllakott, hanem amikor eltűnt az összes étel a tányérról. 73%-kal növel-

hető volt a levesfogyasztás, ha a kísérletvezető észrevétlenül utánpótlást pumpált a tányérba. Az üres tál látványának hiányában nem vették észre a kísérleti személyek, hogy már régen telve van a gyomruk és nem lehetnek éhesek. Amikor megkérdezték az alanyt, hogy jóllakott-e már, azt válaszolta: „Hogyan lakhattam volna jól, amikor még tele van a tányérom?!” Hasonló eredmény született, amikor egy korlátlan fogyasztást biztosító étteremben csirkeszárnyakat ehettek a vizsgálati személyek. 34%-kal többet fogyasztottak akkor, ha a pincér folyamatosan eltüntette a maradékokat az asztalról. Mivel az elfogyasztott étel mennyisége nem tudatosodik, ezért a feed-back mechanizmusok fontossága kerül az érdeklődés központjába (FORGÁCS, 2013).

A vendégek egy pohár ingyen Cabernet Sauvignont kaptak az étel előtt. Az étterem bal oldalán ülők úgy tudták, hogy a bor egy új kaliforniai márka (gyönyörű designú üvegben, archaizáló felirattal), míg a jobb oldalon ülőknek a pincér észak-dakotai Noah's Winery márkát hozott. (Valójában Észak-Dakotában egyáltalán nem termelnek szőlőt, így borászat sincs. Észak-Dakota a hó és az amerikai bölény birodalma.) A két ital minden egyéb tekintetben megegyezett, hiszen valójában olcsó Charles Shaw márkájú bor volt. Az észak-dakotainak hitt bort silánynak gondolták, az ízét sem kedvelték, de még a hozzáadott ételt is leértékelték. 11%-kal többet ettek ugyanebből az ételből azon szerencsések, akiknek „kaliforniai bor” jutott, 75%-uk még a tányért is kitorlote. Átlagban 10 perccel tovább maradtak az étteremben, mint az „észak-dakotai” bort kapók.

Wansink stílusa szellemes és könnyed. Kerül minden olyan szólást, amit egy nem anyanyelvi olvasó nehezen értene meg. Külön törekszik arra, hogy szövegét minél szélesebb olvasótábor olvassa valamennyi földrészen. Ezért sem véletlen, hogy Wansink alighanem a legismertebb gasztropszichológus jelen pillanatban. Népszerű rajzfilmek visszatérő figurája, magas olvasottságú világlapok kedvelt interjúalánya. Figyelmet érdemel a web2-es önprezentációja, ami alighanem az új szelek egyik első megnyi-

latkozása. Wansink egyáltalán nem gondolkodik pszichoterápiában, szakmai hatást – marketinges múltjának megfelelően – nem az egyéneken vagy a családon, hanem tömegeken kíván elérni. A könyv török nyelvű fordítását 2014-ben adták ki.

Forgács Attila
PPKE

IRODALOM

- CAPALDI, E. D. (1996). *Why we eat what we eat. The psychology of eating*. Washington DC: American Psychological Association.
- FORGÁCS A. (2004). *Az evés lélektana*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FORGÁCS A., FORGÁCS D. és FORGÁCS D. (2013). MobilDiet. Új globális értékesítési szisztéma az egészséges táplálkozás, az élelmiszerbiztonság, az élelmiszermarketing és a mobil információtechnika jegyében. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 9(1), 65–75.
- GEIGER Á. (1978). A testhatárok szerepe a juvenilis obesitas tünettanában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 19(1), 33–44.
- LEWIN, K. (1972). Pszichológiai ökológia. In K. LEWIN (szerk.), *A mezőelmélet a társadalomtudományban* (327–350). Budapest: Gondolat.
- LOGUE, A. W. (1985). *The Psychology of Eating and Drinking*. New York: W. H. Freeman & Co.
- OGDEN, J. (2003). *The Psychology of Eating*. Oxford: Blackwell Publishing.
- PACKARD, V. (1971). A rejtett rábeszélők. In SÜKÖSD M. (szerk.), *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában* (123–204). Budapest: Gondolat.
- SCHACHTER, S., & GROSS, L. P. (1968). Manipulated time and eating behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10(2), 98–106.
- SCHACHTER, S. (1971). *Emotion, obesity and crim*. New York: Academic.
- SCHACHTER, S., & RODIN, J. (1974). *Obese Humans and Rats*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- SMITH, J. L. (2002). *The psychology of food and eating. A fresh approach to theory and method*. New York: Palgrave.
- TÚRY F., DÜLL A., WILDMANN M. és LÁSZLÓ Zs. (2006). Családlátogatás evészavarban szenvedőknél – Környezetpszichológiai megfontolások. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61(1), 53–66.
- WANSINK, B. (2002). Changing Eating Habits on the Home Front: Lost Lessons from World War II Research. *Journal of Public Policy & Marketing*, 21(1), 90–99.

PLÉH, CSABA, GUROVA, LÍVIA, & ROPOLYI, LÁSZLÓ (Eds.):

New perspectives on the history of cognitive science

Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013, 227 oldal

A 2009-ben Budapesten megrendezett 23. tudománytörténeti világtudománykongresszuson tartott előadásokból kiinduló kötet eredeti próbálkozás, hogy áttekinthesse az elme és megismerés területével foglalkozó, még elég fiatal kognitív tudomány vagy tudó-

mányok területét. E tudomány történetének kérdése oly vitatott, hogy az is felvethető, hogy nem is elég érett ahhoz, hogy történetéről lehessen beszélni. Jean-Michel Roy rámutat erre a kötetben, felhívva egyúttal a figyelmet arra, hogy jelenleg csak egyetlen átfogó munka van, Margaret Boden 2006-ban megjelent kétkötetes nagy műve. Nehéz nem egyetérteni Roy-val a tekintetben, hogy egy 60 éve kibontakozó diszciplína, ahol ugyan több kulcsfigura is követte egymást nemzedékeken keresztül, lehet, hogy még fejletlen. Kétségtelenül, valaminek a történetét akkor szoktuk megírni, ha már rég elmúlt, ezért egy mai dolog történetét tekinteni nem is olyan egyszerű. Úgy érezzük, hogy először el kell csendesednie a jelentéktelen események hullámvászásának, csak akkor fogjuk meglátni a történeti ösvényt vagy a családfa kibontakozását. Jean-Michel Roy erősen érvel amellett, hogy ez a retrospektív hozzáállás csapda lehet, s a terület lefényképezése, a közelmúltról való emlékezés, máris szükséges feladat.

A kötetben a filozófiai tanulmányok dominálnak. Nem meglepő ez, hiszen a filozófiai hagyomány az első pillanattól kezdve nyomon követi a kognitív tudomány kibontakozását. Ezt a hagyományt jól tükrözi egy egész fejezet a kognitív tudomány előtörténetéről, s néhány dolgozat a jelenlegi problémákról. Amikor mára klasszikussá vált filozófusokról olvasunk, akkor nem tudjuk elkerülni a *déjà vu* érzést. Igazából ugyan-ezekkel a nevekkkel találkozunk a mára érett területté vált pszichológiatörténetben. Ésszerűen felvetődhet a kérdés, hogy vajon mennyire fedi át egymást a két terület. Nem érzem magam túl radikálisnak, amikor azt mondom, hogy az 1940-es évekig azonos előtörténetről van szó.

Amikor a múlt elképzeléseinek és a későbbi elméleteknek a megfelelő kapcsolatát keressük, szelektálnunk kell, hogy mi lesz, amit hangsúlyozunk, s mely részeket hagyunk ki, mint amelyek nem a kognitív képességekre vonatkoznak. Ez az önkorlátozás azonban sokszor károsnak bizonyul. Ahelyett, hogy a régi filozófia egy bizonyos vonatkozására összpontosítanánk, mely egy

adott viselkedéses diszciplína fókuszának felel meg, ésszerűbb lenne az emberi gondolkodásra és viselkedésre vonatkozó filozófia egységes történetét kidolgozni. Meglehetősen ambiciózus terv ez, de csak annyit jelent, hogy a történetet kiszabadítjuk a módszertanilag szűk perspektívájú diszciplínák súlya alól. Ennek nyomán, ahelyett hogy egymástól elkülönült diszciplínák (pszichológia, kognitív tudomány, pszichopatológia, pszichiátria, elmefilozófia) többféle történetével foglalkoznánk, melyeknek legalább kétharmados az átfedésük (szerintem a pszichológiatörténetben a Wundt előtti részek vannak ilyen átfedésben a kognitív tudomány történetével), ehelyett az összes érintett közösséget befoglalnánk az emberi elme megközelítésének fejlődésébe. Ez hozzájárulna ahhoz is, hogy a diszciplínák egymással beszélgessenek és megértsék, hogy hol vannak a kompetenciáik közötti gyenge határok.

A kognitív tudomány elkülönítése az emberi gondolkodás és viselkedés más tudományaitól valamikor a 20. század közepén jelenik meg. Konvencionálisan ezt egy 1956-os MIT-konferenciához szoktuk kapcsolni, de már azelőtt egy évtizeddel kibontakoztak az erre vonatkozó gondolatok. Montagnini, valamint Pléh és Gurova tanulmányai rámutatnak arra, hogy milyen nagy szerepe volt a korai kibernetikának, valamint az információelméletnek és a modern nyelvészetnek az elkülönítés megjelenésében. Talán innen kezdődik az érintett területek elkülönített története. Félrevezető lehet az is, ha túlzottan a történet előtti gyökerekre összpontosítunk. Andrew Brook kiemeli tanulmányában, hogy a klasszikus kognitív tudományban, az elmére vonatkozó nézeteink jó része nagyon régi előfutár-októl származik, s különösebb kritikai mérlegelés nélkül még mindig irányítja gondolatainkat.

Vajon tényleg érvényes ez a hosszú távú hatás? A Brook feltálalta 10 legfontosabb ember listájában olyanok jelennek meg javarészt, akik megjelenének a pszichológiatörténeti tankönyvekben is. Paradox módon Lívía Gurova azt mutatja ki, hogy ugyanak-

kor a kognitív tudományi közleményekben azok a legidézettebb tudósok, akik nem kerültek fel erre a listára. Közöttük van Wittgenstein, Quine és Kuhn. Nagy kár, hogy éppen ezek a filozófusok olyan kevés figyelmet kapnak a kötet tanulmányaiban. Ez az illeszkedéshiány felveti azt a kérdést is, hogy vajon a kognitív tudományi elméletek filozófiai alapjai tényleg annyira a klaszszikus filozófiai elmefelfogásban gyökereznek-e. Ha a kognitív tudományi gondolatok kibontakozását szeretnénk megérteni, akkor elemeznünk kellene a kibontakozó új kognitív elméletek és a közvetlen forrásokat jelentő filozófiai vállalkozások kapcsolatát.

Az is nyitott kérdés persze, hogy ha egy kiemelkedő filozófusra pusztán hivatkozik valaki, megtudunk-e ebből bármit is a szerző intellektuális hatásáról. Számos hivatkozást találunk például David Hume munkáira a mai bayesinánus megismeréskutatásban. Őszintén úgy gondoljuk azonban, hogy itt egy olyan intellektuális hatásról van szó, amely a terület meglehetősen technikai irányzatához vezetett? Vagy arról van szó, hogy a múlt egy csillogó elméjére hivatkozunk, s ezzel az elméletnek nemes intellektuális történeti aurát kölcsönzünk. A történészek óvatosságnak kell lennie, hogy ne rendeljen filozófiai hatást egy olyan elméletíróhoz, ahol ez a hatás nem érvényesült. Pléh Csaba és Livia Gurova tanulmánya egy lélegzetelállító kirándulásra invitál a kognitív tudomány európai s különösen bécsi történetéről. Rendkívül érdekes, hogy ebben a hagyományban kulcsszerepet játszottak az evolúciós gondolatok, hiszen a mai kognitív tudomány is evolúciós magyarázatokra törekszik, amelyek visszhangozzák ezeket a régi gondolatokat. Ironikus módon az új evolúciós fordulatot olyan amerikai kutatók képviselik, akik alig mutatnának rá erre az európai hagyományra, mint előfutárakra vagy előzményükre. Pléh és Gurova a 23. oldalon rámutatnak arra, hogy „erre az egész hagyományra mint elfeledett bécsi hagyományra hivatkozhatunk”. Ez érdekes vállalkozás, mert lehetőségeiben a mai terület valamilyen rejtett dimenzióját tárhatja fel, bár a múltból származó személyek egy

része már csak elméleti kísértet. Érdekes volt látnom, hogy Wolfgang Köhler mint az intellektuális szelekció elmélet egy képviselője jelenik meg. Ez a gondolatmenet nem nagyon szerepel Köhler angol nyelvű műtársaiban. Izgalmas kérdés, hogy vajon Köhler is így gondolta-e, vagy pedig mindez csak Karl Bühler értelmezése Köhler hagyományáról?

A könyv egy része bemutatja, hogy nemzedékek közti párbeszéd is feltételezhető az elméleti hatások keretében. Olga Markic rámutat arra, hogy Descartes-nak a racionális elmével kapcsolatos feladványait hogyan próbálja megoldani az, amit ma klasszikus kognitív tudománynak nevezünk, vagyis a számítási reprezentációs elmefelfogás. Descartes szerint, valami nem lehet egyszerre mechanikus és racionális. Ennek eredményeként szétválasztódnak a lélek nélküli állatok mechanisztikus viselkedései és az emberi elme racionális viselkedése, melyre nem alkalmazhatóak a mechanisztikus modellek. Ez a szétválasztás a descartes-i dualizmus egyik alapja. Markic bemutat egy megoldási javaslatot is a szimbólumkezelő kognitív tudományból, a gondolkodás nyelve keretében. Ez a keret megpróbálja megválaszolni azt, hogy hogyan lehetnek szemantikailag koherensek az elme ok-sági folyamatai. Ugyanakkor nem tudja kezelni az emberi racionalitás egyik nagy rejtélyét, hogy a probléma szempontjából releváns információt hogyan válasszuk ki (ezt szoktuk keretproblémaként emlegetni). A végkövetkeztetés az, hogy a klasszikus, szimbolikus kognitív tudomány alapmegoldásokat kínál a mechanikus racionalitás problémájára, ugyanakkor nem tud gyakorlatias megoldást kínálni a relevancia és keretkérdésre.

Ugyanolyan nagy probléma ez a tudományban, mint a filozófiában? A dilemma alapja az állat és ember viselkedése közötti karteziánus szakadék. A relevanciaprobléma azonban éppenséggel a folytonossági felfogás melletti legerőteljesebb érv: igazából minden állat találkozik bizonyos fokig ezzel a kérdéssel, és az állati viselkedés adaptív jellege bizonyítja, hogy bármi irá-

nyítsa is viselkedésüket, ők meg tudják oldani az idői relevancia-„problémát”. Továbbmenve, bárhogya is határozzuk meg a racionalitást, a meghatározásban *céloknak* kell szerepelniük. Minden célokkal kapcsolatos viselkedés célirányult, s mivel célirányult, van benne valami olyasmi, ami túlmegy a bemeneten. Hiszen a célállapot nem lehet benne a bemenetben. Ennek megfelelően, ahogy Dan Sperber hangsúlyozni szokta, a viselkedés következtetéses. A célra irányuló viselkedés gondolata kétségtelenül probléma a klasszikus pavlovi tanulás számára (bár kései munkáiban Pavlov elismerte, hogy az emberszabású majmok viselkedése célorientált). A biológusok számára azonban vitathatatlan, hogy az állati viselkedés célorientált. Vegyük észre, hogy itt a cél olyan semleges terminus, amely nem utal mentális állapotra. A biológiai lények céljai szemantikaiak: éhség, fájdalomkerülés, szexuális készítés hajtja, aminek természetesen megvan egy fizikai megvalósulása a homeosztázisban. Ez az intencionális mozzanat hidalja át a karteziánus szakadékot, és „nem tesz lehetővé elválasztó vonalakat az emberi mentalitás és az állati mentális élet között” (PLÉH és GUROVA, 25).

A karteziánus probléma második oldala, hogy vajon a célirányos viselkedés lehet-e mechanikus? Ezt a kérdést elmélyülten vizsgálták a kibernetikában, különösen Ashby, valamint Ludvig von Bertalanffy nyílt rendszerekkel kapcsolatos munkáikban. Bertalanffy rámutat arra, hogy hogyan lehet egy karteziánus értelemben mechanikus dolog önszabályozó. Ashby kialakította annak a gépnek a fogalmát, amelynek belső állapottai, valamint a környezet állapotai egyértelműen meghatározzák, hogy milyen állapotba fog átmenni. Ez a gépfelfogás felel meg legjobban annak, amit Descartes mechanikus viselkedésnek tartott. Bármelyik biológiai rendszer viselkedése ebben az értelemben nem mechanisztikus és nem gépszerű, de ez nem azt jelenti, hogy nem okszerű.

Az alapgondolat szerint, ahhoz, hogy ezt a látszólag mély misztériumot megmagyarázzuk, olyan tudásra és fogalmakra kell támaszkodnunk, amelyeket azután alakítottak ki,

miután felmerült ez a rejtély. A tudósok közben, mivel csapdába ejtette őket a régi keret, a régi vitát folytatják. Nem feltétlenül kell azonban, hogy így legyen. Jogos kérdés, hogy vajon a szimbolikus kognitív tudomány alapelveit Descartes kihívásainak nyomán alakították-e ki. Kétségkívül érdekes kirándulás a filozófusok számára, hogy az új elméletekből származó érvek hogyan kezdenek el társalogni régebbi érvekkel, és milyen kapcsolatuk van a régebbi munkákkal. Ahhoz azonban, hogy a nagy célt, a történelem rekonstruálását elérjük, az annak idején volt társalgási elméleti kontextust kell helyreállítanunk. Tömören tárgyalni azt, hogy milyen törekvések és gondolatok előzték meg és követték ezt közvetlenül. Ez elkerülhetővé tenné azt a félrevezető benyomást, hogy az elmefilozófusok és a kognitív tudósok az utóbbi 60 évben csak egymást vakargatták, a klasszikus korszak régi filozófiai problémáit próbálva megoldani.

Jean-Michael Roy dolgozatában is megtaláljuk azt a törekvést, hogy a mai kognitív tudományos lépéseket Descartes problémáira adott válaszként értelmezze. Hatodik hipotézisében Roy felveti, hogy a klasszikus kognitivizmustól való elmozdulások valójában antikarteziánus lépések. Ennek alátámasztására azt mondja, hogy a kognitivizmus fejlődése során állandóan megjelenik a nyílt Descartes-ellenesség és a törekvés arra, hogy túllépjünk a karteziánizmuson. Ha azonban megnézzük, hogy milyen lázadókra hivatkozik Roy, akkor kiderül, hogy javarészt elmefilozófusok és tudományfilozófusok – kivéve talán Damasiót –, s nem azok a kulcsfigurák, akik saját programot alakítottak ki a kognitív tudományban. Úgy tűnik, hogy az elméleti területen megjelenő rivális beszámolók inkább a közvetlen előzményekre adott reakciók, s nem a mélyen gyökerező filozófiai kérdésekre adott válaszok. Ráadásul az újabb elméleti törekvések kezdik elveszíteni érdeklődésüket a filozófiai megalapozás iránt. Ez azt a kellemetlen helyzetet eredményezi, hogy a történetírók nehezen tudnak iskolákat azonosítani. Kästner és Walter elismerik, hogy a megismerés megtestesítettség alapú elméleteiben nincs

világos válasz arra, hogy mi is a megismerés, akárcsak világos válasz arra, hogy mi is a reprezentáció helyzete. Ugyanez érvényes a dinamicista irányra. Ez a kétértelműség részben abból fakad, hogy az említett projektek képviselői sokszor nem is törekszenek fogalmilag koherens elméletre. Ehelyett, az új megközelítések egyre instrumentálisabbak, s egyre kevésbé épülnek a korábbiakra. Ezt az értelmezést részben alátámasztja Lília Gurova tanulmánya.

A mai kognitív tudománynak ez a képe hasonlít a pszichológiában megfigyelthez: nincsenek ma elkülöníthető befolyásos iskolák, s a tudomány fejlődése a terület közép-szintű elméleteinek és empirikus lépéseinek következtében megy végbe. Úgy tűnik, hogy a 20. század első felében befejeződött az egyetemes elméletek korszaka, ahol talán Freud vagy legfeljebb Piaget volt az utolsó ilyen nagy elméletalkotó. Lehet, hogy a kognitív tudományban az elme szintaktikai felfogása volt az utolsó egyetemes megismerési próbálkozás, és Fodor volt az utolsó nagy elméletalkotó, akinek koherens kutatási programja volt?

Úgy tűnik, hogy a karteziánus perspektívától való megszabadulást ma a filozófusok veszik át, és nem azok, akik ténylegesen mozgatják a területet. A tudósokat még a szimbólum-rendszer alapú megközelítés filozófiai mozzanatai sem izgatják, és a gondolat nyelve koncepcióra való hivatkozás gyakoribb az elmefilozófiában, mint a kognitív tudományban, mint Luca Bonatti utalt rá nemrégiben egy konferencia-előadásban. Ezért gondolom azt, hogy el kellene szakítsuk a karteziánus láncokat, ez azonban főleg azt jelenti, hogy abba kell hagynunk,

hogy a mai elméletekben karteziánus kihívásokat, vagy feladatokat keressünk, s ezeket inkább közvetlen elméleti és empirikus kontextusokban tekintsük.

Záró megjegyzések

A könyv szokatlan tanulmánykötet. Ezt elsősorban abban látom, hogy milyen témákat választottak ki, s abban, hogy számos tanulmány elfelejtett hagyományokra, rejtett tradíciókra hivatkozik, s a diszciplína történetének kevésbé ismert vonásaira. Azért szokatlan ez, mert az ilyen témák általában akkor szoktak előjönni, amikor a konvencionális történet már kibontakozott, s a diszciplína narratívuma már kialakult. Ilyenkor szoktak a tudósok a történelem feltáratlan oldalaira tekinteni, és a múlt elfeledett gyökereit kiásni. A kognitív tudomány területe eltérő. Maga a tudományterület fiatal és a konvencionális történeti narrációt éppen most kezdik kialakítani. Az új perspektívákról szóló kötet újdonságát, meglepetését az hozza, hogy aközben próbálnak meg rejtett befolyásokat feltárni, amikor még éppen a nyílt befolyások rekonstrukciójának ideje van itt. Ez részben abból fakad, hogy a könyvet áthatja az a gondolat, hogy a történeti fejlődés pszichológiai vonatkozásaira nagyon oda kell figyelni. Véleményem szerint a könyv értelmezésének helyes módja, ha úgy tekintünk rá, mint amit kortársak számára írtak. Bár nehéz olvasmány azok számára, akik a területtől távol vannak és nincsenek tisztában a tankönyvi történelemmel, számos olyan szokatlan gondolatot és furcsa tényt tartalmaz, amelyet a területen sokan újnak és érdekesnek fognak találni.

Pavel Voinov

PhD-hallgató

Közép-európai Egyetem,
Budapest